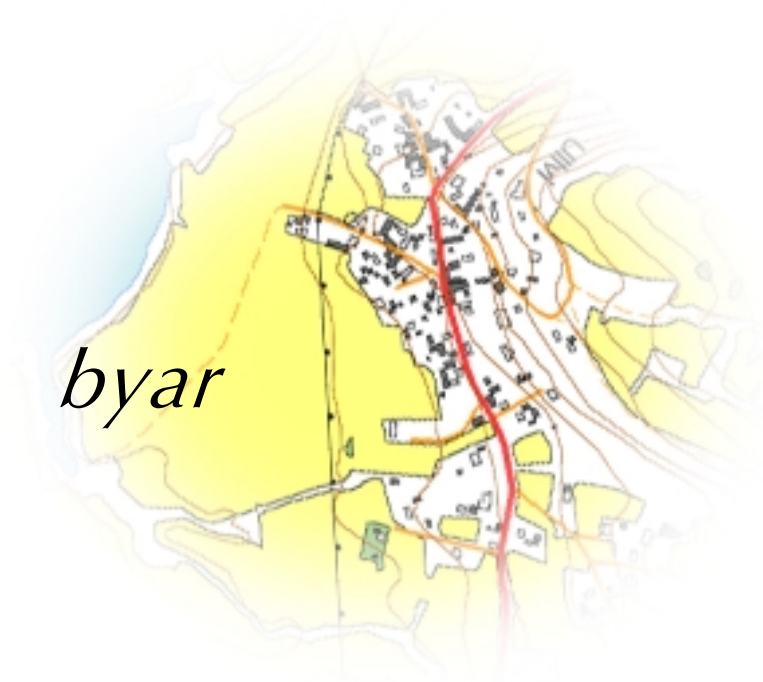

ATT BYGGA NYTT I VÄRDEFULL KULTURMILJÖ

ATT BIBEHÅLLA OCH UTVECKLA VÅR KULTURMILJÖ

Allt byggande regleras i Plan- och bygglagen. Men för vissa områden som är av riksintresse för kultur- miljö- eller naturvärden är dessutom Miljöbalken tillämplig.

Miljöbalken trädde i kraft 1 januari 1999 och ersatte då 15 befintliga lagar, inom i huvudsak miljö- och naturvårdsområdet. Ett av Miljöbalkens syften är att trygga en långsiktig hushållning av mark och vatten så att en hållbar utveckling främjas. Miljöbalken innehåller därför grundläggande bestämmelser för hushållning med landets mark- och vattenområden. Särskilda bestämmelser finns för vissa områden med höga natur- och kulturvärden. Dessa områden är av riksintresse och de skall skyddas mot åtgärder som påtagligt kan skada riksintresset (MB 3 kap 6 §).

FÖRKLARING AV ANVÄNDA BEGREPP

Riksintressen för kulturmiljövården är ett urval kulturmiljöer och större områden som har bedömts ha så stort värde att deras bevarande är av nationellt intresse och där önskemål om bevarande är så starkt att detta kräver hänsyn också i konkurrens med andra viktiga samhällsintressen.

I Sverige finns totalt ca 1700 dylika riksintressen utvalda av Riksantikvarieämbetet (Raä). De avspeglar olika slags mänsklig aktivitet genom tiderna och ger sammantaget en balanserad bild av svenska folkets historia. Antalet riksintressen i Dalarna är 129 och i Leksand 12. I dessa 12 områden finns 23 byar, 8 fäbodrar, 2 arkeologiska miljöer, 1 vägsträckning och 1 samhälle.

Sättet att tillgodose riksintressena skall konkretiseras i kommunernas översiktsplaner. Ett instrument som plan- och bygglagen (PBL) anger för att säkerställa riksintresse, är upprättande av områdesbestämmelser (PBL 1 kap 3§).

Kulturmiljön kan beskrivas som en sammansatt helhet med en rumslig och en historisk dimension. Den rumsliga är beståndsdelarna i en miljö, t ex bebyggelse, odlade marker och vägar. Den historiska är perspektivet bakåt vad gäller händelser, minnesbilder och intryck från miljön som vi bär på. Byggnader, åkrar, vägsträckningar osv har ofta även namn och en historisk identitet.

Timmerbyggnadskulturen har en tusenårig tradition i vårt land. Små byar fanns med största sannolikhet i Leksand redan under yngre järnålder (400-1050 e Kr), fäbodrar fr o m tidig medeltid (1100-1200-tal).

Kulturmiljövården kan anges ur olika aspekter. Siljansbygden erbjuder ett omväxlande kulturlandskap. Ljusa dalgångsbygder med älvar och sjöar, omkransade av åsar och skogklädda bergknallar, ger möjligheter att uppleva en väl bibehållen traditionell bebyggelse i samklang med omgivande natur. Man kan tala om *upplevelsevärde* stämningmässigt, estetiskt och funktionellt.

Man kan också tala om ett *socialt värde*, i en by eller en bygds fungerande sociala nätverk med kontinuitet och kontakt mellan olika generationers arbete och utveckling av bygden, identifikation och samhörighet. Till det sociala värdet kan man även koppla ett *trivselvärde* och en kvalitetskänsla.

En kontinuerligt framväxt bebyggelsemiljö, där bygdens särart i byggnadsskick och odlingslandskap är väl bibehållen har även ett stort *pedagogiskt värde*, t ex kulturhistoriskt, konsthistoriskt, socialhistoriskt. I anslutning till detta kan man även tala om ett *vetenskapligt värde*. Timmerbyggnadstraditionerna är Sveriges bidrag till en europeisk byggnadstradition. Här intar Dalarna en särställning med Siljansbygden som centrum.

Kulturmiljövård är det arbete som bedrivs av enskilda, i kommuner, på läns museer, länsstyrelser och Riksantikvarieämbetet i syfte att värna om kulturmiljön. Det kulturmiljövårdande perspektivet bör innebära att de kvaliteter som alltid finns i den byggda och odlade miljön lyfts fram och tas tillvara som en tillgång för dem som bor, lever och vistas där. Det gäller således att bibehålla och utveckla en rik vardagsmiljö.

EN VÄL BIBEHÅLLEN BYGGNADSTRADITION

De äldre **byggnadstraditionerna** är i ovanligt hög grad väl bibehållna i Dalarna. Riksantikvarieämbetet betonar att det här finns ”en ålderdomlig byggnadstradition utan motstycke i landet och ett ålderdomligt bebyggelsemönster med stora samlade byar och ett väl utvecklat fäbodsystem”.

ETT ÅLDERDOMLIGT BEBYGGELSEMÖNSTER

Bebyggelsemönstret har utvecklats genom det funktionella samspelet mellan bondens gård och odlingslandskapet. Härigenom har byarnas olika former växt fram, liksom den gårdstyp som fram till 1800-talets slut varit helt dominerande i större delen av Dalarna.

De samlade byklasarna kan främst efter landskapets förutsättningar indelas i radbyar, klungbyar, holbyar, komplexa byar och blandbyar.

Alvik, en radby

Karaktär av *radby* har Alvik och Berg, med gårdar i utsträckt form, mer eller mindre på rad mellan skogen och det öppna odlingslandskapet.

Typiska *klungbyar* är Gråda i markerad sluttning, Söder Rälta, Källberget och Yttermo på mera plan mark.

I *holbyn* är byklaserna samlade på en hol, dvs en större åkerholme eller impedimentkulle i odlingslandskapet. Delar av Almo och Hälla är exempel på denna bytyp.

Många byar är varierade eller består av flera större och mindre byklasor och gårdsklungor. Dessa kan betecknas som *komplexa byar*. Typiska exempel i Leksand är Laknäs, Norr Lindberg och Östra Rönnäs.

Blandbyar är sådana bebyggelsemiljöer som inrymmer både bofasta gårdar och fäbodgårdar. Skeberg, Almbergsbjörken och Klockarberg är typiska blandbyar.

Klockarberg, en blandby

Ur kulturmiljövårdens synvinkel och för riksintressenas vidmakthållande är det angeläget att varje bys typiska bebyggelsemönster bibehålls. Således är det viktigt att undvika nya lägen utanför befintliga bydelar i ett ofta öppet landskap.

ETT ÅLDERDOMLIGT BYGGNADSSKICK

Det traditionella byggnadsskicket i Dalarna kännetecknas av **den fyrkantbyggda gården**. Denna slutna kringbyggda gårdstyp består av ett s k månghussystem och benämns *den nordsvenska gården*. Under 1700- och 1800-talen dominerar den byarna helt. Vid storskiftet på 1820-talet i Leksand var över 70 % av gårdarna slutna på alla fyra sidor, knappt 20 % var kringbyggda på tre sidor.

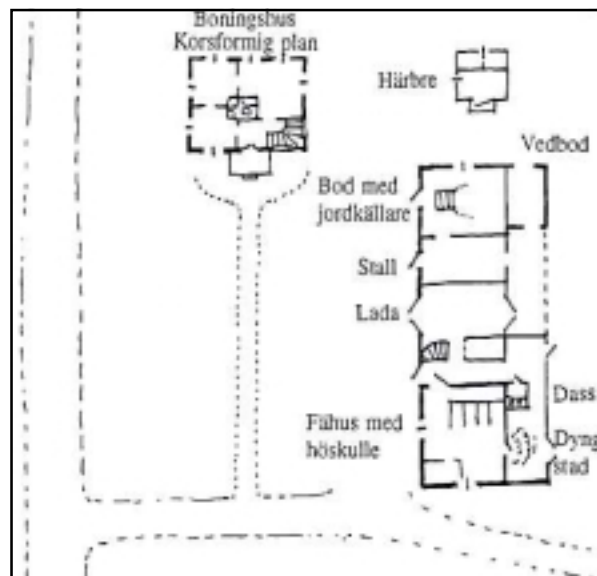
Fyrkantbyggd gård

Månghussystem innebär att en gård innehåller ett stort antal byggnader (i allmänhet 10-20), var och en med sin speciella funktion.

Gården kännetecknas av en enkel, kringbyggd, oftast kvadratisk, gårdsplan. Vanligen är manbyggnaden, en *parstuga*, vänd med ingången åt söder och alltid in mot gårdsplanen. I planen ovan redovisas en normalmodell med grunduppsättning av olika byggnader. Utanför fyrkanten låg byggnader i vilka eldsvådor lätt kunde inträffa samt härbrén där matförrådet förvarades.

Under **1800-talets senare hälft** börjar den slutna gårdsformen att upplösas. Nya gårdar som byggs mot seklets slut ges en mera öppen, ofta vinkelformad plan. Parstugan ersätts främst med hus i *korsformig plan* och övriga byggnader på gården sammanförs till en lång och hög ekonomilänga, månghussystemet överges.

Den kringbyggda karaktären och månghussystemet har fortsatt att upplösas under 1900-talet. Ur kulturmiljövårdens synvinkel och för riksintressenas vidmakthållande är det därför angeläget att värna om det som återstår av den traditionella byggnadskulturen.

Vinkelformad gård typisk för 1800-talets senare hälft

UPPLEVELSEVÄRDEN OCH KVALITETSBEGREPP

För att förklara de speciella upplevelsevärden som byar och kulturlandskap erbjuder, kan man tala om olika kvalitetsbegrepp. Renodlat uppvisar den täta byklassen i det öppna odlingslandskapet klara, avgränsade strukturer, ofta i kontakt med sjö och älv. Den slutna barrskogen avgränsar bygden och byklassen, som ligger samlad i skogskanten eller som en eller flera klungor i odlingslandskapet.

De upplevelsevärden som den äldre framväxta bygden erbjuder, kan sammanfattas i två skenbart motsägelsefulla ordpar eller kvalitetsbegrepp: *mångformig enhetlighet* och *öppen slutenhet*.

Mångformig enhetlighet

Den **mångformiga enhetligheten** avläses lättast i bebyggelsen. Enhetligheten finns i gårdsformer och byggnadstyper, liksom i timret som byggnadsmaterial. Härtill kan man också lägga detaljer, som enhetliga takvinklar och en symmetrisk känsla för placering av fönster och dörröppningar.

Mångformigheten kommer till uttryck i de möjligheter som månghussystemet erbjuder inom sina funktionella gränser. Byggnaderna har varierande storlek och utformning, men inom ett visst formspråk. Där gårdarna ligger tätt grupperade i klungor, ger gyttret av byggnader en spännande mångformighet inom en given enhetlig grundförutsättning i byggnadsmaterial och uttryck i detaljer. Det är en funktionell bebyggelse med lång stadig tradition och klar egen identitet.

Begreppet **öppen slutenhet** kännetecknas av samspillet mellan bebyggelsen och landskapet; i det lilla i upplevelsen av den slutna gårdens öppningar genom portlider mot bygata och bytorg; i det stora av den tätbyggda byklassen med sitt omgivande öppna odlingslandskap. Genom de klara strukturerna är landskapsbilden lättupplevd och överblickbar. Den ger varje by en egen karaktär i bymönster och samband som förstärker identitet och hemhörighet.

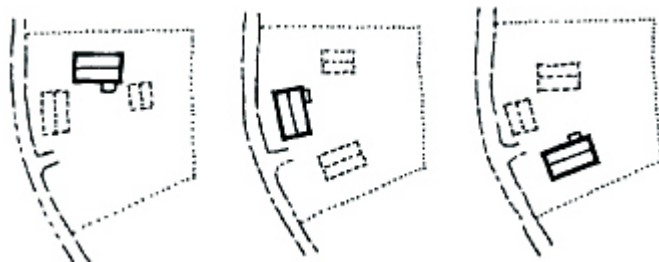
Öppen slutenhet.

ATT TILLFÖRA NY BEBYGGELSE

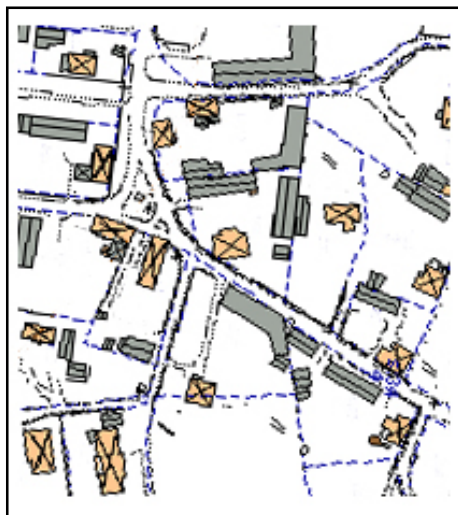
Inför uppförandet av **en ny byggnad**, skall hänsyn tas till den befintliga bebyggelsens planmått och -form samt höjd och takform. Dessutom skall materialval för de exteriöra delarna stämmas av mot den befintliga bebyggelsens. Detsamma gäller färgsättning, fönstertyper och entrépartier.

ANPASSNING TILL BYARNAS BEBYGGELSEMÖNSTER

Placering av ett nytt hus enligt traditionellt mönster i byar innebär enkelt uttryckt, en kringbyggd karaktär med husets ingång vänd mot en gårdsplan och inte direkt mot närliggande väg. Här nedan visas tre exempel. För mer ingående studium, hänvisas till storskifteskartan.

Placering av hus enligt traditionellt mönster

Bygator

Anpassning till byggnadsskicket längs byvägarna innebär att hus mot byväg bör förläggas vid tomtgräns.

Att byggnaderna skapar så markanta rumsbildningar, beror på att de är relativt resliga samt står så tätt ihop att de bildar en mur mot omgivningen. Detta byggnadsskick har skapat de slutna bygatorna, ibland trånga med kanske sex meter mellan motstående hus. Det är ytterst väsentligt att just husen mot byvägarna inte rivs eller flyttas bort från sin ursprungliga plats.

Hus vid bygata

ANPASSNING AV NYA HUSTYPER

Anpassning till det traditionella byggnadsskicket innebär att den äldre lokala byggnadstraditionen skall utgöra ledstjärna för nyttillkommande bebyggelse eller vid tillbyggnader. Grunden är *enkelhet* och *kvalitet*.

I homogena miljöer, t ex fåbodars och vissa byars, är anpassningskravet starkare än i mera blandade miljöer.

I mer blandade byar har olika tiders arkitektur, material och färgsättning större spelrum. I dessa miljöer kan även nutidens formspråk i arkitekturen med finkänslig avvägning tillföra nya kvaliteter.

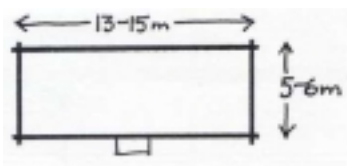
Anpassning till det traditionella byggnadsskicket innebär *inte* att tillföra en ny byggnad ålderdomliga byggnadsdetaljer, som t ex kronskorstenar, blyspröjsade fönster, torvtak, fönsterluckor och utkrusade vindskivor.

När dessa byggnadsdetaljer förekom i äldre timmerbyggnadskultur hade de en uttalad funktion i sitt sammanhang, vilket inte är fallet idag. Äldre byggnadsdetaljer på nya hus får ofta karaktär av kosmetika, som förstör vardagsprägel i miljön. Lämpligheten i utformningen av ett nytt hus måste bedömas i varje enskilt fall i förhållande till hur det påverkar kulturmiljön.

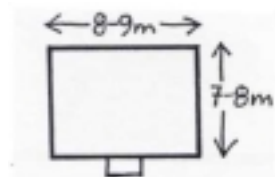
EXEMPEL PÅ TRADITIONELLT BYGGNADSSKICK

Utformning enligt äldre lokal byggnadstradition innebär att följa vissa mått, former, färger och utföranden.

Mått

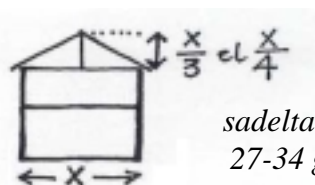
Mått för parstuga

Mått för korsbyggnad

Takform

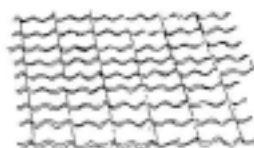
I äldre byggnadstradition bestämdes takets lutning genom att röstets höjd sattes till $\frac{1}{3}$ eller $\frac{1}{4}$ av gavelns bredd.

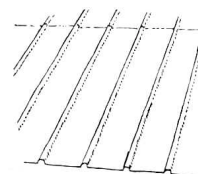
sadeltak med lutning
27-34 grader

Takmaterial

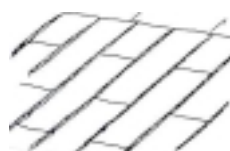
Normalt användes allmänt tvåkupigt rödfärgat *lertegel* och ibland *falsad plåt*. På uthus har även pannplåt eller sinuskorrigerad plåt kommit till användning.

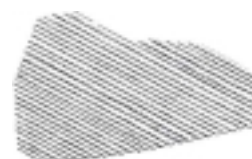
lertegel

pannplåt

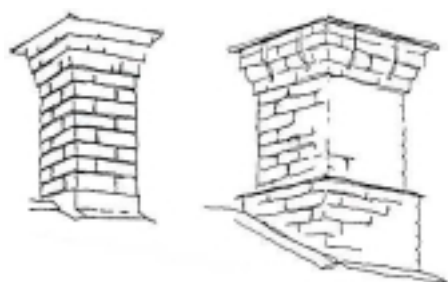
falsad plåt

sinuskorrigerad plåt

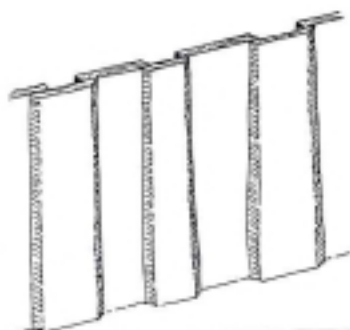
Skorstenen

Ett äldre utförande har utkragad överdel.

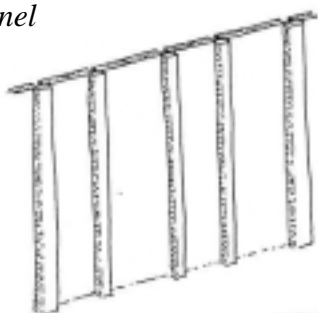

Paneltyper

Lockpanel var den mest använda, då den förekom på timmerbyggnader, främst okantat virke med brädor i olika bredd. Även *listpanel* kom till användning på samma sätt. Kring sekelskiftet blev *spontpanel* vanlig på hus med korsformig plan. Som bildexemplet här nedan visar, användes omväxlande liggande och stående fasspontpanel med bröstlist (under fönstren).

lockpanel

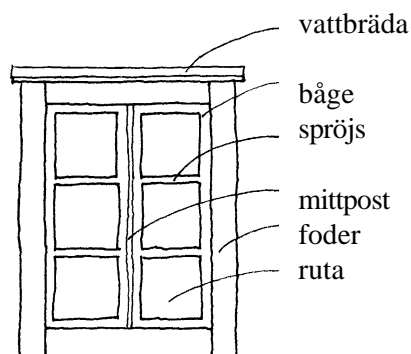
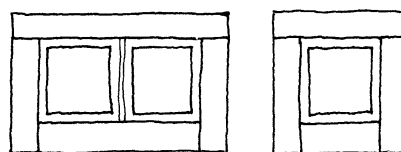

locklistpanel

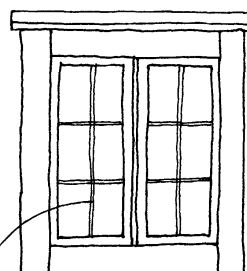
spontpanel

Fönster

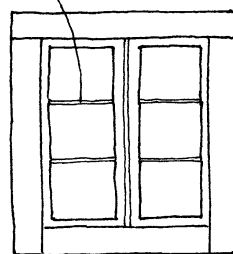

Fönstertyper från 1800-talet

Typiskt 1800-talsutförande har stående rektangulär form med fast mittpost och fasta spröjsar, samt två lufter med sex rutor. Bredd ca 1 meter. Ovanpå fönsterfodret finns ofta en vattbräda som "tak". Småfönster i övre våning har samma rutstorlek

blyinfattning eller tunna träspröjs

Fönstertyper från 1700-talet

En vanlig fönstertyp från 1700-talet eller tidigt 1800-tal har ungefär samma bredd men lägre höjd. De två fönsterlufterna är med spröjs (bly eller trä) indelade i vardera sex smårutor. En senare förenklad variant har tre rutor i varje fönsterluft.

FÄRGSÄTTNING

Tak

Traditionellt användes rött lertegel eller längre tillbaka i tiden olika former av naturligt grånade trämaterial som pärttak eller klovtak.

Om plåttak används bör de färgmässigt ansluta till färgskalan hos det röda lerteglet eller ha en gråskala liknande det naturligt grånade träet. Galvaniserat plåt ansluter efter några år väl till denna gråskala.

Fasad

Fasader var ursprungligen omålade och naturligt grånade. Under slutet av 1800-talet blev det vanligt att måla husen i falu rödfärg.

Vid ny- och ombyggnader kan fasader därför målas med falu rödfärg eller bestrykas med järnvitriol som påskyndar träets naturliga grånad.

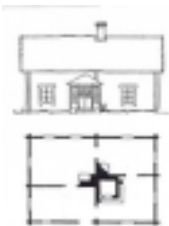
EXEMPEL PÅ TRADITIONELLA HUSTYPER I BYAR

Enkelstuga

Parstuga

Korsbyggnad

Salsbyggnad

Entrepartiér

Brokvist eller förstuga har haft skiftande former under olika delar av 1800-talet och början av 1900-talet. Här tre olika exempel:

Öppen brokvist från 1800-talet med figursågade bräder, ej svarvade stolpar. Dörr med enkel liggande panel.

Förstugvist från sekelskiftet med snickarglädje och fiskbensmönstrade parad-dörrar.

Inbyggd förstuga med pulpettak från 1900-talets början. Pardörrar med speglar och överljus.

LEKSANDS KOMMUN
Samhällsbyggnadskontoret

Hagagatan 8, Box 303, 793 27 LEKSAND
Telefon 0247 - 800 00

E-mail: sam.byggnadskontoret@leksand.se
Hemsida: www.leksand.se